

УДК 348.723:347.19

Ю.В. Кривенко

ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

У цивільному праві України відсутні ґрунтовні розробки у сфері порівняльно-правового аналізу цивільно-правового статусу релігійних організацій. Це особливо актуально щодо визнання за релігійними організаціями статусу юридичної особи.

Метою дослідження є вивчення етапів створення правових норм щодо релігійних організацій як юридичних осіб, а також вивчення впливу філософсько-правової думки, що домінувала в даний період.

Відповідно до мети, слід визначити такі завдання:

— провести аналіз правових норм стосовно цивільно-правового статусу релігійних організацій як юридичних осіб.

Предметом дослідження є норми цивільного законодавства радянського періоду стосовно цивільно-правового статусу релігійних організацій. Потрібно відмітити, що окремі вчені досліджували зазначену проблематику, серед таких, зокрема, Н.П. Гаєва, В. Єленський, В.А. Куроєдов, Г. Лаврик, І.Я. Шиман та ін. автори. У працях, як правило, визначаються питання відносин держави та релігійних організацій, і лише окремі аспекти розглядалися щодо цивільно-правового статусу релігійних організацій як суб'єктів цивільних правовідносин, а саме юридичних осіб.

22 січня 1919 р. Тимчасовим Робочо-Селянським Урядом України був прийнятий Декрет “Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви”. В основу його був покладений ленінський Декрет РНК РРФСР від 23 січня 1918 р. За винятком ч. 2. п. 12 про обмеження церковних і релігійних товариств прав юридичної особи. У результаті обміну досвідом законодавчої практики УРСР і РРФСР з питання відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви РНК УРСР у серпні 1920 р. постановила, доповнюючи Декрет: “обмежити церковні та релігійні товариства прав юридичної особи”.

Найважливішою проблемою, яка була вирішена Декретом, було визначення цивільно-правового статусу релігійних організацій, оснований на принципі рівноправ'я і загальних положеннях про приватні товариства та союзи. Відповідно до Декрету, “релігійні товариства були обмежені правом власності, все їхнє майно було об'явлено всенародним надбанням” [1, с. 35-37].

Церковні структури витіснялися з усіх сторін церковного життя. Контроль держави за діяльністю релігійних організацій і віруючих здійснював Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. Інструкцією НКВС УРСР від 10 липня 1923 р. спільними нормативними актами НКВС і НКЮ УРСР були враховані правові норми про порядок створення релігійних товариств, їх реєстрацію, підставу для відмови в реєстрації.

У цей самий час був запроваджений у дію Цивільний кодекс УРСР, який передбачав “надання приватним особам та їх об’єднанням певної свободи діяльності та особистої ініціативи і наділення їх комплексом майнових прав”. Малось за мету не задоволення приватних інтересів окремих осіб, а виключно розвиток продуктивних сил країни як основи для підняття народного добробуту і зміцнення економічного і політичного становища республіки трудящих [2, с. 36]. Наведене визначення виключало можливість поширення прав юридичної особи на релігійні об’єднання.

П. Стучка, досить гостро критикуючи вирішення питання про юридичну особу в Цивільному кодексі зразка 1923 р. та пропонуючи під час розробки підвалин загальносоюзного цивільного права “раховатися з конкретними обставинами і фактичними “юридичними особами”, застерігав, що на цей випадок з приводу Церкви та її установ існує політична заборона: “Вони правами юридичних осіб не користуються і винятків з цього немає” [3, с. 78].

В Україні, на відміну від РРФСР, де існували два види релігійних об’єднань – релігійні товариства (не менше 50 членів) і групи віруючих (не менше 20 членів), були тільки релігійні товариства. Дана норма могла стати перепорою для реєстрації об’єднань віруючих громадян, кількість членів яких не досягло встановленого мінімуму, необхідного для реєстрації. Враховуючи це, НКВС УРСР надав право малочисленим групам віруючих громадян одного й того самого віросповідання об’єднуватися в релігійні товариства в межах району [4, с. 132-134, 643-644].

З 1918 по 1924 р. було видано до 120 нормативних актів, які стосувалися Церкви. Всі вони поширювали свою дію і на територію України.

Інструкцією НКВС УРСР від 17 лютого 1925 р. був закріплений принцип недопустимості втручання однієї релігійної організації в діяльність іншої, допускалося відправлення релігійних культів, обслуговуючих сім’ї, що сповідували дану релігію (молебень, панахида), у квартирах віруючих без дозволу та повідомлення органів влади [4, с. 643-649].

До 1926 р. радянська влада не реєструвала статуту УАПЦ, а отже, говорити про її цивільно-правовий статус не має можливості, вона, як і інші релігійні організації, не мала статусу юридичної особи, бо він не був визначений законодавчо.

Прийняття в 1927 р. Адміністративного кодексу УРСР сприяло уніфікації нормативного матеріалу, який існував на той час. У першій главі Адміністративного кодексу був наведений зміст ленінського Декрету “Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви”. Також були врегульовані питання, які стосувалися правового становища релігійних об’єднань, порядку їх створення, діяльності, зняття з реєстрації, а також матеріальних гарантій для здійснення свободи віросповідання [5].

8 квітня 1929 р. була прийнята Постанова “Про релігійні об’єднання”, яка формально стосувалася лише Росії, але з певними модифікаціями поширювалася і на союзні республіки та визначала правове становище Церкви в нашій державі упродовж 60 років. У Постанові законодавчо було закріплено, що релігійні

товариства не мали права займатися будь-якою діяльністю, крім як задоволення потреб віруючих, переважно в рамках молитовного дому, також необхідно витіснити релігійні об'єднання з усіх сфер суспільства, де вони до цього діяли, та заборонити взагалі їм "вихід" у суспільство. Діяльність релігійних організацій була обмежена, а саме: "Релігійні з'їзди та їхні виконавчі органи не мають прав юридичної особи і, крім того, не можуть:

а) створювати які б то не було центральні каси для збору добровільних пожертвувань віруючих;

б) встановлювати будь-які примусові зібрання;

в) володіти культовим майном або отримувати його за договором чи набувати таке майно шляхом купівлі або оренди приміщення для молитовних зібрань;

г) укладати які б то не були договори та угоди" [4, с. 42, 43].

1 вересня 1929 р. НКВС РРФСР розробив інструкцію "Про права і обов'язки релігійних об'єднань" № 328. Для реєстрації релігійних общин або релігійних груп у виконавчий орган влади вимагалось подати в 2-х примірниках заяву і списки засновників общини. Органи влади зобов'язані були в місячний термін прийняти рішення про реєстрацію або відмовити в реєстрації релігійної общини. Відмова в реєстрації релігійної общини була можлива в тому разі, коли форми і методи діяльності релігійної організації суперечили законам РРФСР, загрожували громадському порядку і породжували національну ворожнечу. Після реєстрації релігійне товариство або релігійна група повинні були в 7-денний строк повідомити в органи влади про склад виконавчих і ревізійних органів. Нагляд за діяльністю релігійних товариств був покладений на адміністративні органи, а в селах на сільські ради.

1 вересня 1929 р. НКВС РРФСР прийняв Постанову "Про реєстрацію релігійних об'єднань" № 329, згідно з якою релігійні організації повинні були до 1 травня 1930 року пройти нову перереєстрацію [6, с. 67].

Конституція СРСР 1936 р. також декларувала свободу "відправлення релігійних культів" (але не релігійної проповіді). Крім того, у ній вперше проголошувалося рівноправ'я всіх громадян, у тому числі й "служителів культу" [7, с. 54]. Стаття 124 Конституції 1936 р. стосувалася питання свободи совісті та проголошувала: "З метою забезпечення за громадянами свободи совісті Церква в СРСР відокремлена від держави і школа від Церкви, свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами" [8, с. 97].

Жорстока адміністративна політика протягом 30 років здійснювалася щодо всіх конфесій СРСР. Поширюється практика прийняття секретних інструкцій, які недоступні вивченню простих громадян, але обов'язкові для виконання. Ця сама доля спіткала Постанову "Про релігійні об'єднання" 1929 р., яка не була доступна для віруючих громадян, на яких вона головним чином і поширювалася. Використовувалися різного роду приводи для реалізації завдань із скорочення служителів культу, духовних шкіл і учнів у них, монастирів. Практика ця дотримувалася стереотипів, які склалися в 30-50 рр. Нові релігійні організації не реєструються і не дозволяються, у зв'язку з цим появляється велика кількість напівлегальних об'єднань віруючих [9, с. 32; 10, с. 67; 11, с. 103-107].

З початком Великої Вітчизняної війни починає змінюватися політика радянської держави щодо Церкви. Нова державно-церковна політика – складна і мала безліч суперечностей, вона змінювалася відносно того, як змінювалося становище на радянсько-германському фронті. Деякі вчені [12, с. 110; 13, с. 67; 14, с. 15; 15, с. 27-28] в політиці нормалізації державно-церковних відносин виділяють три періоди. Перший – 22 червня 1941 р. – початок листопада 1942 р. Для даного періоду характерне таке: держава постійно формувала в населення, воїнів нове сприйняття Церкви, бо остання зайняла патріотичну позицію щодо захисту Вітчизни. Держава підтримувала свої відносини з Церквою фактично, не надаючи їм юридичного характеру. Радянський уряд позитивно сприйняв патріотичну позицію духовних центрів, релігійних об'єднань і віруючих: вже з перших днів війни дозволялися загальноцерковні збори; знімалися обмеження на позакультову діяльність; не чинилися перепони масовим богослужінням і церемоніям; відкривалися, хоча і без юридичного оформлення, молитовні будинки; із ув'язнення звільнялися деякі релігійні керівники; поширювалася видавнича діяльність церков; визнавалися де-факто релігійні центри; дозволялося встановлювати зв'язки із зарубіжними релігійними організаціями.

Для другого періоду, який тривав з 2 листопада 1942 – 1943 рр. характерне встановлення більш стійких взаємовідносин між державою і Російською Православною Церквою. Держава створила такі політико-правові основи взаємного існування, які означали неможливість повернення до довоєнних методів боротьби з Церквою. У цей період відкриваються духовні навчальні заклади; видавництво щомісячного журналу; проводиться організація свічних заводів і інших виробництв; духовництву надається право бути обраним до складу виконавчих органів (церковні ради) релігійних товариств і наведення порядку в оподаткуванні священнослужителів; релігійні товариства отримали більше свободи в розпорядженні власними коштами, дозволяється збільшити відрахування релігійним центрам. Парафійні общини почали вносити у фонд оборони на потреби війни значні грошові пожертвування [16, с. 87; 17, с. 68-69].

Для третього періоду (1944 – 1945 рр.) характерно встановлення конструктивних відносин держави з усіма релігійними організаціями країни, а також відображення деяких негативних тенденцій у державно-церковних відносинах.

У 1943–1945 рр. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла близько 20 постанов і розпоряджень, які стосувалися регулювання діяльності релігійних об'єднань. Серед них “Про порядок відкриття церков” (1943, 1944); “Про відкриття банківських рахунків Московської патріархії, єпархіальних управлінь і церковних приходів у Держбанку СРСР для зберігання церковних коштів” (1944); “Про звільнення від призову і мобілізації священнослужителів”; “Про відкриття і дію молитовних будинків” (1943, 1945); “Про надання релігійним товариствам, враховуючи монастирі, права юридичної особи в частині оренди, будівництва та придбання у власність для церковних потреб будинків, будівель, транспорту та збіжжя” (1945); “Про порядок оподаткування доходів монастирів і підприємств при єпархіальних управліннях” (1945) [13, с. 45; 17, с. 198; 18].

Заслужує на увагу розглянутий у січні 1944 р. проект закону “Про стан Церкви в СРСР”. Даний законопроект був запропонований Радою у справах РПЦ і поданий на розгляд уряду, але прийнятий не був.

Цьому сприяли такі моменти: проект передбачав деяку самостійність церков, наділяючи їх юридичними правами. Держава не могла погодитися з тим, що всім релігійним організаціям були надані права юридичних осіб, та не могла допустити соціальної активності Церкви як в державі, так і за її межами. Передбачалося самостійне вирішення Церквою питань, пов’язаних з відкриттям духовних навчальних закладів [12, с. 106].

Постановою союзного уряду від 22 серпня 1945 р. прийнято доповнення до Закону 1929 р. про церковні організації, яке надало їм статус “обмеженої юридичної особи”. Церковним організаціям, включно з монастирями, надано права юридичної особи у справах оренди, будівництва й купівлі у власність для церковних потреб будинків, транспорту й знарядь праці, скасовувалося багато обмежень у діяльності громад; місцевим органам навіть пропонувалося не перешкоджати діяльності монастирів [19, с. 536; 12, с. 100; 13, с. 69]. Але все майно, яке було необхідне для відправлення культу, вважалося націоналізованим і знаходилося на обліку у виконавчих органах держави.

У СРСР ніколи не існувало загального закону, який би регулював відносини між Церквою і державою. “Базовою” в цій сфері вважалася постанова ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р., що забороняла релігійним об’єднанням усе, що можна було заборонити: від надання матеріальної підтримки віруючим – до зберігання в храмах літератури і від організацій рукодільних гуртків – до лікувальної допомоги одновірцям. При тому що “Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР” без малого через півстоліття, у листопаді 1976 р., не тільки залишило чинними всі сталінські заборони, а й додало до них дві нових [20, с. 11; 21, с. 9].

Відповідно до ст. 3 “Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР” 1976 р., громадяни могли об’єднуватися в релігійні громади або групи віруючих із метою задоволення релігійних потреб. Згідно ж з п. 11 зазначеного Положення релігійним об’єднанням не дозволялося займатися іншою діяльністю, крім спрямованої на задоволення релігійних потреб віруючих [22]. Численні життєво важливі для громад віруючих напрями діяльності, зокрема благодійництво, не вважалися пов’язаними із задоволенням релігійних потреб і, отже, згідно з п. 11 зазначеного Положення не дозволялися. Релігійним об’єднанням було заборонено відкривати бібліотеки і читальні, організувати лікарську допомогу, спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші збори, а також загальні біблейські, літературні, рукодільні, трудові, з навчання релігії тощо збори, групи, гуртки, відділи, екскурсії, дитячі майданчики. Не дозволялося цим групам створювати виробничі об’єднання, користуватися майном, що було в їх розпорядженні, для будь-якої іншої мети, крім задоволення релігійних потреб віруючих [23].

Враховуючи вищевикладене, слід зробити такі висновки:

– Православна Церква Декретом 1919 р. “Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви” була відокремлена від держави, але при цьому не отримала прав приватного релігійного товариства;

– в 30-і роки Церква та релігійні організації не користувалися правами юридичної особи, обмежувалися майже в усіх видах діяльності, включаючи культуру;

– незважаючи на значну роль Церкви під час Великої Вітчизняної війни, її цивільно-правовий статус не змінюється. Церква отримує відносні умови для свого існування через адміністративні розпорядження влади, релігійним організаціям надається “право обмеженої юридичної особи”;

– “Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР” 1976 р. ситуацію не змінило.

Література

1. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести / Отв. ред. И.А. Тимченко; АН УССР, Ин-т государства и права. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 35, 37.
2. Гражданский кодекс Советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. А. Малицкого. – Х., 1927.
3. Лаврик Г. Церковні та релігійні організації як суб’єкти цивільно-правових відносин у радянській Україні доби НЕПУ // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 4.
4. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства в СССР: Системат. сб. действующего в СССР законодательства / Под ред. П.А. Красикова. – М., 1926.
5. Адміністративний кодекс УРСР від 12 жовтня 1927 р. // СУ УРСР. – 1927. – Ст. 240.
6. Катунин Ю.А. Психологические и идеологические аспекты борьбы с религией в Крыму в 1929-1930 годах // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та. – 2002. – Т. 13 (52), № 1.
7. Васильева О.Ю. Русская Православная Церковь в 1927-1943 годах // Вопр. истории. – 1994. – № 4.
8. Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. Очерки истории Советской Конституции. – М.: Политиздат, 1987.
9. Романовская В.Б. Правовые аспекты взаимоотношений советского государства и конфессий // Вестник Нижегород. гос. ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2000. – № 3.
10. Кураев А. Православие и право. Церковь в советском государстве. – М., 1997.
11. Одинцов М.И. Государство и церковь (история взаимоотношений. 1917 – 1938 гг.). – М., 1991.
12. Шиман И.Я. Сталин сказал: “Да”. Новая политика Советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны. – М.: Междунар. ун-т “Дубна”, 2002.
13. Одинцов М.И. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1995.
14. Правда о религии в России. – М., 1942.
15. Шабалин Н.В. Русская Православная Церковь и советское государство в сороковые-пятидесятые годы XX века. – Киров, 2004.
16. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – М.: Политиздат, 1984.
17. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М., 1999.
18. Бережний Я. Державно-церковні відносини та свобода совісті у СРСР та УРСР: історичний аспект // Вісник прокуратури. – 2002. – № 5 (17). – С. 30.
19. Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999.
20. Сленський В. Нешкідливий закон десять років тому, 23 квітня 1991 р.: Верховна Рада України прийняла закон “Про свободу совісті та релігійні організації” // Дзеркало тижня. – 2001. – № 17.
21. Перезвезій В. У заручниках – церква // Дзеркало тижня. – 2004. – № 7.
22. Положення про релігійні об’єднання в Українській РСР: Затв. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.10.1976 р. // Відомості Верховної ради УРСР. – 1976. – № 46. – Ст. 420.
23. Сергієнко Г. Питання правового статусу релігійних організацій в Україні // Юридична Україна. – 2004. – № 9. – С. 10-11.